

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Stedenatlas Jacob van Deventer

een zestiende-eeuws monsterproject van een man met een plan

Rutte, R.; Vannieuwenhuyze, B.

Publication date

2018

Document Version

Final published version

Published in

De Boekenwereld

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Rutte, R., & Vannieuwenhuyze, B. (2018). Stedenatlas Jacob van Deventer: een zestiende-eeuws monsterproject van een man met een plan. *De Boekenwereld*, 34(2), 54-59.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Stedenatlas Jacob van Deventer

Een zestiende-eeuws monsterproject van een man met een plan

Reinout Rutte en Bram Vannieuwenhuyze

Tot voor kort waren de stadsplattegronden van cartograaf Jacob van Deventer niet samen in één boek gepubliceerd. De onlangs verschenen *Stedenatlas Jacob van Deventer*.

226 stadsplattegronden uit 1545-1575 - Schakels tussen verleden en heden brengt daar verandering in. In dit vuistdikke boek zijn Van Deventers kaarten van steden in het huidige Nederland, België, Luxemburg, Noord-Frankrijk en het uiterste westen van Duitsland samengebracht. We deden daarvoor vier jaar lang onderzoek naar leven en werk van Van Deventer. Die zoektocht bracht ons niet alleen naar de gekarteerde steden, maar ook naar archieven en bibliotheken in onder meer Madrid, Simancas, Napels, Brussel, Den Haag, Lille en Kampen.

In de *Stedenatlas Jacob van Deventer* fungeren de originele stadsplattegronden tevens als uitgangspunt voor een analyse en vergelijking van de morfologie en ruimtelijke ontwikkeling van die grote groep steden. De kaarten worden als schakels tussen verleden en heden opgevat: ze brengen de middeleeuwse wordingsgeschiedenis in verband met het huidige aanzicht van de steden van de Lage Landen. De *Stedenatlas* brengt aldus de kruisverbanden tussen stads-cartografie, stadsmorfologie, landschapsanalyse en de geschiedenis van binnensteden op inzichtelijke manier in beeld. Het boek zal daarom niet alleen kaart-historici en liefhebbers van oude kaarten en atlasen bekoren; de uitgave is tevens een informatie- en inspiratiebron voor erfgoedprofessionals, beleidsmensen, ontwerpers, onderzoekers en studenten die zich op verschillende schaalniveaus en vanuit diverse perspectieven bezig-

houden met binnensteden en met de uiteenlopende ruimtelijke problematieken die daar vroeger zijn opgelost, tegenwoordig spelen en zich in de toekomst zullen aandienen.

Het mysterie van de kaartenmaker

Wie Jacob van Deventers stadsplattegronden wil begrijpen, gebruiken en bewonderen, kan niet om de man en zijn monsterproject heen. Om die reden worden leven en werk van de cartograaf in deel 1 van de *Stedenatlas* uit de doeken gedaan.

Analysekaart van Amsterdam.

Jacob van Deventer, plattegrond van Amsterdam, 1560-1561. Biblioteca Nacional de España, Madrid.

Ten minste, voor zover dat mogelijk was, want biografische gegevens over Van Deventer zijn schaars. De meeste daten ook nog eens van na zijn dood, in Keulen in de lente van 1575. Het gevolg is dat er nogal wat hiaten overblijven in zijn biografie. We weten bijvoorbeeld niet wat hij deed en waar hij verbleef tussen zijn inschrijving aan de universiteit van Leuven in 1520 en de oudste attestatie van zijn cartografisch werk, in 1536.

Ook over de vervaardiging van de stadsplattegronden bestaan zo goed als geen teksten. Voorlopig hebben we geen enkele directe, ondubbelzinnige aanwijzing over Van Deventers aanwezigheid en karteerwerk in de steden van de Lage Landen, al is het mogelijk dat die sporen simpelweg nog niet gevonden zijn. Niet zelden wordt zijn mysterieuze levensloop in verband gebracht met een geheime opdracht vanwege de Spaanse koning – om die reden zou hij de steden als het ware geruisloos gekarteerd hebben. Anderen denken dat zijn onwettige geboorte kan verklaren waarom de kaartenmaker *low profile* bleef. Maar andere verklaringen zijn even plausibel: misschien is zijn spoor moeilijk vindbaar in de talloze bewaarde bronnen uit die periode, misschien stond hij bekend onder andere namen of werd van zijn activiteiten geen akte genomen.

In ieder geval levert Van Deventers enigmatische levensloop stof op voor discussie en is zijn gebrekkige biografie van belang voor de interpretatie van zijn stadsplattegronden. In deel 1 van de *Stedenatlas* hebben we daarom de bestaande kennis gebundeld en de verschillende standpunten tegenover elkaar geplaatst. We hebben tevens enkele nieuwe hypothesen en suggesties voor verder onderzoek geformuleerd. Zo veronderstellen we dat Van Deventer zelf halverwege de jaren 1540 het initiatief nam om de steden van de Lage Landen te karteren. Pas in tweede instantie ging hij op zoek naar een geschikte opdrachtgever om zijn project te financieren. Eind jaren 1550, of misschien reeds vroeger, wist hij de Spaanse koning te overtuigen van zijn kunnen en van het nut van een stedenatlas. Verder veronderstellen we dat de man niet onzichtbaar door de Lage Landen

reisde, maar vele contacten moet hebben gehad in de steden die hij bezocht en opmat.

Uniforme en accurate stadsplattegronden

Jacob van Deventer voerde halverwege de zestiende eeuw een huzaarenstuk op. Hij is erin geslaagd in dertig jaar minstens 226 steden te bezoeken, op te meten en vervolgens op min of meer uniforme wijze in kaart te brengen. Het resultaat is een reeks grootschalige topografische manuscriptkaarten: met de hand getekende en ingekleurde kaarten, waarop de diverse landschapselementen in en om de steden nauwkeurig in beeld worden gebracht. Hij moet er enkele decennia lang bijna continu mee bezig zijn geweest, van halverwege de jaren 1540 tot aan zijn dood in 1575.

Jacob van Deventer heeft dat stads-cartografische karwei op door-dachte wijze aangepakt en uitgevoerd. Immers, of het nu gaat om de kaart van het Noord-Franse Thionville of het Nederlandse Arnhem, een stadsplattegrond van hem is zeer herkenbaar. Die uniformiteit vertaalt zich in het systematisch gebruik van symbolen en kleuren. Van Deventer liet ons zelf geen legenda na, maar op basis van de analyse van de kaarten hebben we die van ruim honderd kaartobjecten gereconstrueerd. Dankzij de uniformiteit van de kaarten kunnen de weergegeven steden goed vergeleken worden: het kaartbeeld werd steeds volgens dezelfde methode en principes vastgelegd.

De stadsplattegronden worden eveneens geroemd vanwege hun grote nauwkeurigheid. De geometrische accuratesse van de kaarten is bijzonder groot. Van Deventers plattegronden kunnen probleemloos op actuele kaarten worden geprojecteerd. Hoe hij de kaarten maakte, blijft echter voer voor speculatie en discussie. Vast staat dat hij nauwgezet te werk ging en methodes uit de wiskunde en landmeetkunde toepaste. Naar de normen van de tijd vertonen de kaarten weinig schaalverschillen en zijn de verhoudingen vrij constant. Ook die eigenschap maakt dat de kaarten zich prima lenen voor vergelijkend stadsmorfologisch en -historisch onderzoek.

Jacob van Deventer, plattegrond van Leuven, ca. 1550-1560. Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel.

Voor heel wat steden is de door Van Deventer gemaakte stadsplattegrond de oudst bewaarde kaart. Slechts voor een handvol steden – denk aan Amsterdam of Gent – zijn oudere kaarten bewaard. Zijn plattegronden zijn niet alleen een uitstekend hulpmiddel om het toenmalige aanzicht van de steden en hun nabije omgeving in beeld te brengen en te bestuderen, het zijn tegelijkertijd cruciale documenten om verder terug te gaan in de tijd. Het kaartbeeld staat immers het dichtst bij de ruimtelijke ontwikkelingen die in de eeuwen daarvoor plaatsvonden. Op Van Deventers plattegronden zijn vele middeleeuwse bouw- en stedenbouwkundige patronen en relictten aanwijsbaar. Historici en archeologen gebruikten ze bijvoorbeeld om oude versterkingen en nederzettingkernen op te sporen en te lokaliseren.

Van Deventer heeft zijn plattegronden helaas niet gedateerd. Behalve een aantal plaatsnamen en de windrichtingen bevatten ze geen tekst. In de Stedenatlas geven we voor elke stad aan of de plattegrond in de lokale literatuur werd gedateerd; in een aantal gevallen stellen we zelf een datering of dateringsvork voor. Al die informatie – die in een aantal gevallen overigens foutief of tegenstrijdig blijkt te zijn – is samengevoegd in een overzichtskaart waarop de datering van opeenvolgende groepjes stadsplattegronden hypothetisch wordt voorgesteld. Op die basis kunnen de plaatselijke archieven verder worden uitgekamd op zoek naar sporen van de cartograaf en zijn werkzaamheden.

Een tweede enigma

Niet alleen Van Deventer zelf is een mysterie, ook het lot van de atlas en de losse stadsplattegronden na zijn dood is een raadsel. Zijn werk werd in twee onvolledige reeksen bewaard: een atlas en een serie losse kaarten. Wat er precies mee gebeurd is na zijn dood, blijft voor voor speculatie. Ondanks verwoede pogingen hebben we geen klaarheid kunnen scheppen in deze intrigerende kwestie. De 135 bewaarde losse kaarten zijn verspreid over de Koninklijke Bibliotheek van België en een reeks Nederlandse archiefinstellingen. Twee atlasdelen van de

Overzichtskaart van de door Van Deventer gekarteerde steden.

Jacob van Deventer, plattegrond van Mechelen, ca. 1560. Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel.

stedenatlas worden bewaard in de Biblioteca Nacional de España te Madrid. Ze bevatten de plattegronden van de Henegouwse, Kamerijkse, Artesische, Vlaamse, Zeeuwse, Hollandse, Friese, Groningse, Utrechtse, Gelderse en nog enkele individuele steden. Het derde atlasdeel, dat wellicht de steden uit Brabant, Overmaas, Limburg, Luxemburg en Namen bevat en dat in zestiende-eeuwse documenten wordt genoemd, is zoek.

Zowel de losse stadsplattegronden als de twee atlasdelen werden in de negentiende eeuw herontdekt. De losse kaarten werden in 1859 geveild in Den Haag als onderdeel van de nalatenschap van de familie Van Aerssen; de atlasdelen werden in de Spaanse bibliotheek aangetroffen door de Belgische historicus en archivaris Louis-Prospér Gachard (1800-1885). Voor beide series geldt dat we niet weten waar ze zich eeuwenlang hebben bevonden en wat er al dan niet mee is gebeurd. De losse stadsplattegronden zijn voor het laatst gesignaleerd bij Barbara Smets, Van Deventers levensgezellin. Misschien zijn ze via haar bij de familie Van Aerssen terechtgekomen.

De drie atlasdelen hebben in juni 1578 voor het laatst een spoor nagelaten: ze waren toen in bezit van don Juan de Austria, die namens de Spaanse koning Filips II optrad als landvoogd der Nederlanden en die begin oktober van dat jaar overleed op het slagveld bij Namen. Op een onduidelijk tijdstip moeten de atlasdelen naar Spanje zijn gebracht, al is het lang niet zeker of koning Filips II (†1598) ze ooit nog onder ogen heeft gekregen. Het is evenmin duidelijk wie het transport regelde en de boeken in ontvangst nam, waar ze nadien in Spanje zijn bewaard en hoe, waar en wanneer het derde atlasdeel is verdwenen.

De bewaarde atlasdelen als leidraad

In deel 2 van de *Stedenatlas* worden Van Deventers stadsplattegronden afgedrukt en besproken. De originele stedenatlas fungeert daarbij als leidraad: de stadsplattegronden zijn opgenomen in de volgorde waarin ze in de twee bewaarde atlasdelen voorkomen. Helaas weten we niet precies welke steden voorkwamen

in het zoekgeraakte of verloren gegane derde deel. We wendden ons daarom tot 36 bewaarde losse kaarten en stellen een hypothese voor over hun plaats in het atlasdeel.

Zoals Van Deventer minstens 226 steden op systematische wijze heeft bezocht en gekarteerd, zo hebben wij de middeleeuwse ruimtelijke structuur en ontwikkeling van al deze steden op systematische wijze bestudeerd. We presenteren de resultaten van dat uitgebreide onderzoek volgens een vast stramien. Elke kaart wordt vergezeld

van een begeleidende tekst, waarin eerst de belangrijke landschappelijke patronen en elementen, die daarop zichtbaar zijn, worden beschreven. In de tweede alinea worden de middeleeuwse stadswording en ruimtelijke ontwikkeling toegelicht. Voor elke stad is een analysekaart gemaakt, waarop de bepalende patronen en elementen met vaste kleuren en symbolen zijn aangeduid.

Veel landschappelijke en stedenbouwkundige elementen en patronen die op Van Deventers kaarten

staan weergegeven, bestaan ook nu nog. Daarom plaatsten we tevens een actuele luchtfoto naast elke stadsplattegrond en analysekaart. De lezer kan zelf nagaan in welke mate het zestiende-eeuwse kaartbeeld en de belangrijkste middeleeuwse patronen de tand des tijds hebben doorstaan. In de laatste alinea van de begeleidende tekst lichten we dat kort toe en gaan we in op de ruimtelijke veranderingen die de steden sinds het midden van de zestiende eeuw doormaakten.

De twee atlasdelen van Van Deventer in de Biblioteca Nacional in Madrid.

Jacob van Deventer, plattegrond van Dordrecht, 1544-1545. Biblioteca Nacional de España, Madrid.

Een stap verder

Van Deventers stadsplattegronden lenen zich uitstekend voor vergelijkingen, niet alleen van de kaarten onderling, maar ook van de afgebeelde steden en van het verleden met het heden. In deel 3 van de *Stedenatlas* zetten we daarom een stap verder: in een ruim opgezette vergelijking worden aan de hand van beeld en tekst gelijkenissen en verschillen inzake stadsmorfologie, landschappelijke patronen en ruimtelijke ontwikkeling samengebracht en geëvalueerd. Zodoende krijgt de lezer een beter beeld van de uniciteit van de steden, maar wordt ook duidelijk in welke mate en op welke punten ze op elkaar lijken.

De vergelijking resulteert in een groepering van steden met een overeenkomstige ontstaansgeschiedenis en ontwikkeling van de tiende tot de zestiende eeuw. Zowel in geografische als chronologische zin is deze synthese van de middeleeuwse stadswording in de Lage Landen ruimer dan hetgeen de bestaande overzichten bieden. Die beperken zich doorgaans tot de ontstaansperiode en vroege stadsontwikkeling (tot de dertiende eeuw), tot de belangrijkste steden of tot een specifieke regio. De analyse werd op verzoek van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed nader uitgewerkt en toegespitst op de rol van water in en om de steden. Bij het over-

grote deel van de steden in de Lage Landen speelt de ligging ten opzichte van waterwegen een cruciale rol in de stadswording en verdere ruimtelijke ontwikkeling. Water was met andere woorden richtinggevend voor de ruimtelijke structuur van de steden. De ontwikkelingen in de periode van de tiende tot de zestiende eeuw, vastgelegd in Van Deventers kaartbeeld, zijn dus van cruciaal belang. De *Stedenatlas Jacob van Deventer* brengt ze voor 226 steden letterlijk en figuurlijk in beeld.

Reinout Rutte en Bram Vannieuwenhuyze, *Stedenatlas Jacob van Deventer. 226 Stadsplattegronden uit 1545-1575 - Schakels tussen heden en verleden*, Bussum / Tiel, Uitgeverij Thoth / Uitgeverij Lannoo, 2018, 516 blz. € 99,50 (na 4/7 € 119,50)

